„Sem azé, aki fut…"

Szövegszimbolizálódás Ottlik Géza ‚Iskola a határon' című regényében

Az Ottlik-recepció bő húsz éve egységes annak megítélésében, hogy az életmű legfontosabb opusza, az ‚Iskola a határon' című regény többrétegű olvasmány. (1) A recepció lassan ötödfél évtizedének fordulata az első kiadás (1959) óta eltelt időben középtájt, 1982 körül következett be. Ottlik Géza ekkor hetven éves, Esterházy Péter pedig a születésnapra egyetlen rajzlapra lemásolja az ‚Iskola a határon'-t. Szimbolikus a gesztus, a pillanatot többen a (poszt)modern magyar irodalom kezdetének tartják.

A következő két évtizedben Ottlik bekerül a középiskolai tankönyvekbe, az érettségi tételek közé, a felvételi tesztekbe, s lassan kérdéssé válik a műveltségi vetélkedőkben. Az egyik legújabb középiskolai irodalomtankönyv-sorozat *(2)* nyolc A/4-es oldalon tárgyalja életművét. *Mikszáth* és *Móricz* sem kap többet 12–12 oldalnál, *Jókai*nak pedig meg kell elégednie szintén nyolc oldallal. A kánon tehát átíródik.

A legfrissebb adalék: legutóbbi kutatásában *(3) Kamarás István* olvasásszociológus az ‚Iskola a határon' fogadtatásának és befogadásának történetét vizsgálta. Ezzel egy Ottlik regényéről szóló olvasásszociológiai monográfia született. Ha mindezekhez hozzávesszük *Szegedy-Maszák Mihály*nak a szerzőről szóló kismonográfiáját *(4)*, *Kelecsényi László* biográfiáját *(5)*, a könyv terjedelmű laudációgyűjteményeket (‚Ottlik-emlékkönyv' *(6)*, ‚Ottlik-olvasókönyv' *(7)*), akkor láthatjuk, hogy regény és életmű ennél nagyobb elismerést irodalmi kánonban aligha kaphat. Legfeljebb a kritikai kiadás várat még magára – reméljük, nem sokáig.

De említsük meg az antikanonizáció éledését is, merthogy, mint tudjuk, a könyveknek megvan a maguk sorsa: az elmúlt években többen kételkedtek abban, hogy egyáltalán Ottlik Géza írta-e a regényt. Eszerint a fikcióbeli kézirat valóságos kézirat, szerzője pedig a kőszegi iskolatárs, *Örley István*, akire a regényben Ottlik Medve Gábor figuráját építette, s aki valóban tehetséges novellista volt.

A szöveg rétegződésének két alapszintje

Hipotézisem szerint az ‚Iskola a határon' egyfelől klasszikus (lineáris) nagyregény, viszonylag jól behatárolható és megfejthető elsődleges jelentésréteggel (cselekménnyel), illetve több másodlagos és harmadlagos jelentésréteggel, vagyis szimbolikus értelmű szövegszinttel.

Ennek alapján két jelentésképző réteget, fő szövegtípust különböztethetünk meg a regényben, melyek azonban tovább differenciálódnak, s teljes gazdagságukat csak akkor érik el, ha a regényt az utolsó szövegegységtől visszafelé haladva értelmezzük. (Merthogy az utolsó bekezdés – minden regény minden bekezdése – egy újabb jelentésréteget épít rá visszamenőleg a kompozíciós struktúrára, illetve esetünkben zárja az egyik legfontosabb motívumkört, a vízzel kapcsolatos szimbólumokét.) Másfelől pedig, ha a jelentésképzés módozatait tekintjük, és a szöveg metaforizációjának, metonimizációjának folyamatára (a jelentésképzés szintjeire) rávetítjük a különböző narratív rétegeket, akkor megállapíthatjuk, hogy az ‚Iskola a határon' az (egyik) első magyar alineáris szövegezésű nagypróza, vagyis az (egyik) első hiperregény.

Egyik kiindulópontom az a tény, hogy Ottlik Géza – saját bevallása szerint – maga is úgy olvasott, mint ahogyan a hiperszövegeket – egyben a régi kódexeket vagy a mai lexikonokat, az utalások mentén – kell és szokás olvasni: ide-oda ugrálva, mélyfúrásokat végezve a szövegben, s mégis pontosan megértve annak jelentését (vagyis részekből dekódolva a szövegegészt). „(...) A rossz könyv élettelen tárgy: ha a kezembe veszem, bizonyos, hogy semmiféle izgalmat nem érzek. A jó: tüstént megdelejez, személyes kapcsolatot tart velem. Mit beszélnek ezek itt, a hetvenhetedik oldalon? Kettőt visszalapozok. Nem azt találom, amit vártam. Mik az előzmények? Már lapozok, járkálok benne, előre-hátra, keresem a neveket, tájakat. Az elejét utoljára olvasom el, a végét a közepén, a közepét háromszor esetleg. Ezzel a gyalázatos módszerrel mégis mindent megtudok, de csak a jó regényből." *(8)*

Ottlik munkamódszerét ismerve pedig bizonyosak lehetünk abban is, hogy az ‚Iskola a határon' nemcsak pontszerűen-digitálisan – bárhol elkezdve és folytatva, akár visszafelé is – olvasható, hanem így is született. Ez nagyjából annyit jelent, hogy Ottlik nem az elejétől a végéig haladva írta a regényt, hanem úgy, ahogyan ma az ember a számítógépen ír egy dolgozatot: a szöveg belülről kifelé növekszik, duzzad, terjed, épül. Körkörösen, és nem lineárisan. *(9)* Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a ‚Továbbélők' címmel 2000-ben kiadott összöveg, amely még nem tartalmazza sem a kettős narrációt, sem azokat a szimbolikus és példázatrétegeket, amelyeket ma az ‚Iskola...' poétikai lényegének tartunk.

Az ‚Iskola' komponálásmódja

Az ‚Iskola a határon' tehát nem a klasszikus nagyregények tradíciói szerint építkezik. A szövegstruktúra koncentrikusan épül fel, és azt három hatásmechanizmus befolyásolja:

A valóságvonatkozások rétege

Olyan elemek ezek, amelyek a szövegben lehetnek motívumok, szimbólumok, hipertextek és – a riffaterre-i értelemben vett – szubtextusok (mint például a Koller-kapu vagy a Netter-kapu, a vadkörtefa, a kacsazsíros kenyér, maga a „Non est volentis..." felirat, a cigarettaparázs, a havazás vagy a fekete kéz legendája stb.).

A narratív rétegek

A narratív rétegeket kívülről befelé haladva ekképpen ábrázolhatjuk:

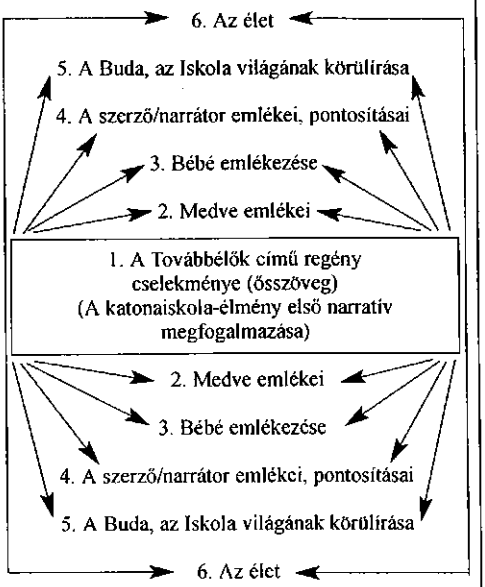

1. ábra. Ottlik Géza ‚Iskola a határon' című regényének narratív rétegei

A sémában középről kifelé haladva mind lazább az egyes művek szerkezete, és egyre nyitottabb a kompozíció (a megszűnést implikálva, beleolvadva a létezés hétköznapi szövetébe, majd a nem-retorizált létezésbe, a halálba). A ‚Budá'-n kívül már csak az élet van, és a ‚Buda' után már csak a halál jöhet.

A kompozíció feszességének oldódásával és a narratív, egymást is átértelmező mezők szaporodásával egyre erőteljesebben szövi át a regényeket a képiség szimbólumrendszere, fokozva e hatást azzal, hogy Bébé festőművész lesz. A ‚Budá'-nak már a teljes szövegét egy vizuális szimbólum fogja át, egy olyan kép, ame-

lyen keresztül az egész élet, a lét maga lenne látható. Az ‚Ablak' című festmény azonban soha nem készülhet el, mert befejezése az élet végét jelentené. Mint *Edgar Allan Poe*-nál ‚Az ovális arckép' vagy *Borges* novellájában a végsőkig redukált, de a világ teljességét magába foglaló, a világegészt „jelentő", azzal immár azonos, ezért kimondhatatlan, egysoros eposz („A tükör és a maszk').

A szövegszimbólumok rétege
(tér- és időszerkezet)

Az alapszimbólumok végigvonulnak a regényen, s természetes módon egyre gazdagabbá, egyre inkább példázatszerűvé teszik a szöveget (néhány nagyszimbólum: sár, hó, víz, köd, lépcső, a ‚Tulp tanár anatómiája' című Rembrandt-reprodukció stb.).

A térszerkezet alapvetően kétpólusú rendszerre, a bezártság-szabadság toposzára s az ezáltal megjelenített archetipikus emberi léthelyzetekre épül (néhány fontos motívum kívülről befelé haladva: kerítéssel övezett park, iskolaépület, osztályterem stb.; ami kint van, az pedig természetesen a szabadságot jelképezi: szombathelyi országút, Buda, Trieszti-öböl, Duna stb.).

Az időszerkezet zenei tulajdonságokat mutat, s leginkább talán ‚A varázshegy' és az ‚Oblomov' időfelfogásával rokon. Mint azokban, az elbeszélt idő mennyisége itt is fordítottan arányos az elbeszélésére „felhasznált" szövegmennyiséggel.

Mindezeket összegzi a címben időben és térben a gazdag – és sohasem végleges jelentésű – „határ" szó mint főszimbólum. A főszimbólumhoz kapcsolódva pedig a regényt véges-végig átszövik – sőt strukturálják – a Kőszeggel kapcsolatos szövegelemek és szimbólumok. Ezek értelmezési tartományainak részletezésével rávilágíthatunk a regény jelentésrétegeinek hiperszöveg-szerű szerveződési módjára, a szövegtest felépítésének különleges technikáira, a narráció egyedi elemeire, a jelentéselmozdulások mikéntjére. Egyes szöveghelyeknek az egymáshoz való viszony minőségéből, helyzetéből létrejövő jelentésépülését, illetve e jelentésépülés relativitását is megvizsgálhatjuk, s ezzel – reményeink szerint – a hiperszöveg természetrajzához is adalékokat nyújthatunk.

Kiegészítő megjegyzések

Esterházy Péter említett képével lényegében „digitalizálta" az ‚Iskolá...'-t. Ez az írott-rajzolt „valami" ugyanis betűkből áll, és mégsem szöveg. Olvashatatlan, mégis a nagy regény maga, hiszen annak minden szavát és betűjét tartalmazza. Szokásos kódrendszerünkkel értelmezhetetlen, látni azonban látjuk. Vagyis ez egy kép. Sőt: egy igazi kép-regény. Egy olyan szöveg, melynek a térben egymástól – például egy könyvben – elválasztható rétegei egymásba – síkba – préselve vannak előttünk. Esterházy e gesztusával ad absurdum vitte a szépirodalom genezisét is, hiszen Ottlik regényéhez annyit hozzátett alcímként: „Bevezetés a szépirodalomba". Ezzel új kontextusba helyezte az ‚Iskolá'-t, mondhatni: az alcímmel egyrészt újabb hipertext-tömeget implikált hozzá, másrészt azt jelentette ki, hogy minden, ami szépirodalom, hipertextként is felfogható. (Ez könnyen belátható, hiszen minden, ami szépirodalom, hivatkozási viszonyban áll a valósággal.)

Egy másik hasonlattal élve: Esterházy Péter, amikor képpé tette, valójában „visszszaírta" az ‚Iskola' szövegét egy korábbi, ma már nem használatos eszközrendszerbe: codexből volumenre, vagyis pergamentekercsre. „Az illusztrált tekercsek esetében a szem szinte egyszerre tudott elolvasni egy egész képsort, mentálisan kitöltve az ábrázolt jelenetek közötti időbeli vagy térbeli távolságokat" *(10)* – írja erről *Guglielmo Cavallo. (11)*

S ha tudnánk igazán olvasni, ha megtanultunk volna digitálisan olvasni – képszerűen egymásra rétegzett információsorokat dekódolni: nem horizontálisan, hanem vertikálisan olvasni –, akkor ezt a volument, ezt a „rajzlapot" regényként tudnánk felfogni. Ottlik metaforájával szólva: ha látnánk az új festékréteg alatt a régieket, akkor el tudnánk olvasni a képbe rejtett regényt.

A ‚Buda' említett ‚Ablak'-a soha nem készül el, de száz és száz festékrétege

megannyi történetet, létpillanatot, életmetszetet tartalmaz. És nincsen utolsó ecsetvonás, mert nincsen utolsó történet sem. Csak a nem-retorizált létezésbe való áttűnés van. Az ember, az „urológiai kóreset" (‚Buda') elmúlik, de a kép, a történet és az érzés megmarad.

További kiegészítő megjegyzések

Az irodalom digitalizálódása új szövegelméleti, szövegalkotási és szövegvizsgálati szempontok születését, kidolgozását teszi szükségessé. Alapvető kategóriákat kell átértelmeznünk, hisz viszonylagossá válnak az eddig természetesnek hitt fogalmak – például – egy szöveg határaival, kompozíciójával kapcsolatban. Az új „szövegekre" nem alkalmazható az eleje-közepe-vége" hármasság, de nem értelmezhető a lineáris felépítés elve sem. *(12)* E corpusok valahányad része fizikailag nem is létezik, síkban nem „ábrázolható", a régi módon le nem írható, ki nem nyomtatható, szemantikailag azonban e „nem-létező" egységeknek is jelentős szerepük van a „műegész" értelmezésében. *(13)* (Egyfajta allúziós-palimpszesztes rendszerhez lehetne ezt hasonlítani, de a jelentések itt nemcsak a különböző szintek egymásba játszatásából jönnek létre, hanem eleve a kapcsolathálózat szemantizálása a cél.)

A digitális szöveg szempontjából kérdéses minden olyan filológiai, stilisztikai, retorikai elmélet, amely a vizsgált textus fizikai állandóságára helyezi a hangsúlyt, és abból vezeti le premisszáit. (Ezek a virtuális könyvtárakban mind átkerülnek majd a kultúrhistória polcaira. Hangsúlyozom: nem elértéktelenednek, csupán egy másik polcra kerülnek, és egy új típusú nyilvántartási számot kapnak.)

Összegzés

Az ‚Iskola a határon' egy nagyobb epikai egység része, s akként értelmezhető. Ez az epikai egység tágabban Ottlik Géza élete, szűkebb értelemben a ‚Továbbélők'-ből, az ‚Iskolá'-ból és a ‚Budá'-ból áll. A három egység nem a megszokott módon, lineárisan viszonyul egymáshoz, hanem koncentrikusan épül egymásra, s bennük minden egyedi módon jelölhető-érzékelhető szöveghely hipertextuális viszonyban van minden más egyedi módon jelölhető-érzékelhető szöveghellyel. *(14)*

Az ‚Iskola a határon' példázatos és szimbolikus olvasatokat lehetővé tevő regény. Lényege az alinearitás, az aszimmetria, a világosság-sötétség, az egyszerűség-bonyolultság, a beszéd-hallgatás, a káosz-rend s persze a szabadság-nemszabadság dichotómiájának körülírása – annak megérzékítése, hogy a világ viszonyai soha nem egyértelműek és mégis mindig azok. Annak megérzékítése, hogy szavakkal a világ nem közölhető, hisz „csak az érzés az, ami biztosan van" (‚Buda').

Egy regény – az irodalom – ezért nem más, mint az elmondás jobb híján létrejö-

Esterházy Péter, amikor képpé tette, valójában „visszaírta" az ‚Iskola' szövegét egy korábbi, ma már nem használatos eszközrendszerbe: codexből volumenre, vagyis pergamentekercsre. „Az illusztrált tekercsek esetében a szem szinte egyszerre tudott elolvasni egy egész képsort, mentálisan kitöltve az ábrázolt jelenetek közötti időbeli vagy térbeli távolságokat" – írja erről Guglielmo Cavallo. S ha tudnánk igazán olvasni, ha megtanultunk volna digitálisan olvasni – képszerűen egymásra rétegzett információsorokat dekódolni: nem horizontálisan, hanem vertikálisan olvasni –, akkor ezt a volument, ezt a „rajzlapot" regényként tudnánk felfogni. Ottlik metaforájával szólva: ha látnánk az új festékréteg alatt a régieket, akkor el tudnánk olvasni a képbe rejtett regényt.

vő ideiglenes állapota. Ennek a nem-lineáris trilógiának a strukturálatlan struktúrája ezért azt szeretné elmondani, hogy beszélni és megérteni nehéz. Hogy elbeszélni nehéz. Mert csak megélni lehet. Mert csak élni lehet, csak élni érdemes. Ennek a strukturálatlan struktúrának legvégsőképpen önmaga megszüntetése a célja. Egy szöveg – a szöveg – megszüntetésének pedig két útja-módja van: a képpé változtatás és a hallgatás. Ottlik az utóbbit, Esterházy az előbbit választotta.

Talán azért, mert mindketten rájöttek, hogy a szabadság, a szeretet és az alkotás kegyelme soha „nem azé, aki akarja, sem azé, aki fut..."

Jegyzet

(1) Hipotézisek egy hosszabb dolgozathoz. Előadásként elhangzott a szombathelyi Berzsenyi Dániel Főiskola Filológiai Intézetének konferenciáján 2002. március 7-én.
(2) Domonkos Péter: *Irodalom I–IV.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. (a IV. kötet első kiadása: 2001).
(3) Várhatóan 2002 őszén: Szombathely, Savaria University Press.
(4) Sz.-M. M. (1994): *Ottlik Géza.* Kalligram, Pozsony.
(5) K. L. (2000): *A szabadság enyhe mámora.* Magvető, Budapest.
(6) Kelecsényi László (szerk., 1996). Pesti Szalon Könyvkiadó, Budapest.
(7) Kelecsényi László (szerk., 2001). Holnap Kiadó, Budapest. 2001.
(8) A régi városi színház lejtős folyosója. In: O. G. (1980): *Próza.* Magvető, Budapest. 68.
(9) Ma már alapvetően így olvasnak, gondolkodnak és írnak tízéves gyerekeink is, ha számítógépen dolgoznak, csak ezt a magyar oktatás- és iskolaügy nem hajlandó észrevenni.
(10) Guglielmo Cavallo: A volumentől a codexig. Az olvasás a római világban. In: Guglielmo Cavallo – Roger Chartier (szerk., 2000): *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban.* Balassi Kiadó, Budapest. 78.
(11) Megfontolásra érdemes, hogy egy ikonokkal és szimbólumokkal teli internetes honlap mennyire veszedelmesen hasonlít egy két botocskára feltekerhető pergamentekercsre, s Esterházy Péter szépirodalomikonja mennyire veszedelmesen hasonlít egy végtelenített pergamentekercsre (a különbség bár jelentős, elvben pusztán technikai: itt igen, ott nem lehet szétszedni az egyes rétegeket)!
(12) Ez igen könnyen belátható az Iskola kapcsán, hiszen Ottlik direkt módon megszünteti a linearitást, amikor az időrendet felborítva Az elbeszélés nehézségei c. fejezettel kezdi a regényt. De igazi vége sincsen az Iskolának, legfeljebb szimbolikusan: Bébé, Medve és Szeredy megérkezik valahová, egymás lelkének közelébe, de a hajó megy tovább. – Nyilvánvaló, hogy valamifajta középső szövegegységről sem volna egyszerű beszélnünk. Nem tudjuk tehát, hogy ennek a regénynek kompozicionális értelemben hol van, s van-e egyáltalán eleje, közepe, vége.
(13) E gondolatmenet minden állítása könnyűszerrel igazolható az Iskola világából, hiszen nagyon jól tudjuk, hogy a katonaiskolában – például – egy seggberúgás nem seggberúgás, hanem igen pontosan érthető differenciált közlés. Vagyis nem más, mint egy jól irányzott hiperhivatkozás...
(14) Mondhatnánk úgy is: az Iskola a határon egy olyan volumen, egy olyan pergamentekercs, melynek egyik végére a Továbbélők, másik végére a Buda van feltekerve.

Fűzfa Balázs

A matematikatörténet szerepe a matematika tanításában

Magyarországi tapasztalatok

A matematika tananyaga nem építhető fel a matematikatanulás szigorú logikája szerint. A fizika és a matematika ütközése lokálisnak látszott, de valójában lényegi probléma tünete: egyrészt a gyerekek nem a matematika óráról származó, bizonytalan matematikai előismeretekkel rendelkeznek, másrészt a matematikát a gyakorlatban alkalmazni kell akkor is, ha nincs mögötte mély matematikai tudás, valódi megértés. A történetiség elve, a matematikatörténeti ismeretekkel való foglalkozás lehetővé teszi fontos fogalmak megemlítését, szemléletes bemutatását akkor is, ha azok egyébként nem szerepelhetnek az előírt tananyagban, a következetesség didaktikai elvének megsértése nélkül. Írásomban a Föld alakjára vonatkozó nézetek fejlődésének bemutatásával illusztrálom a problématörténeti megközelítés egy lehetséges módját.